

Podkolan biały – magiczna roślina Słowian

ZBIGNIEW ŁOBAS, ANNA JAKUBSKA-BUSSE

„...Kwiaty storczyka wydają zapach nader przyjemny, do wanilii podobny, szczególnie mocny wieczorem; stąd otrzymały nazwisko fiołków nocnych. Roślina ta dla wonności kwiatu powszechnie ulubiona, zasługuje mieć miejsce w każdym ogrodzie zabawnym, pomiędzy krzewiem i w gajkach pod cieniem drzew...”. Tak w 1845 roku o podkolanie białym pisał Józef Gerald-Wyżycki w swoim zielniku ekonomiczno-technicznym wydanym w Wilnie.

Już od czasów starożytnych, głównie za sprawą chińskiego filozofa Konfucjusza (551-479 p.n.e.), storczykowate w ludzkiej świadomości uchodziły za symbol czystości, wdzięku, miłości, elegancji, piękna, skromności i doskonałości. Swoją popularność zyskały przede wszystkim dzięki ogromnemu bogactwu morfologicznemu, przejawiającemu się w mnogości form i unikalnych kształtów kwiatów.

Rośliny te przez tysiące lat stanowiły inspirację, zarówno dla artystów, jak również dla lokalnych społeczności. W rezultacie stały się motywem wielu dzieł sztuki, zarówno sakralnych, jak i świeckich, a także licznych obrzędów, czy przesądów, które nieco już zapomniane, w kulturze i tradycji przetrwały po dzień dzisiejszy.

Podkolan biały, jeden z naszych rodzimych przedstawicieli storczykowatych, cieszył się szczególnym uznaniem już w czasach przedchrześcijańskich, a także wczesnośredniowiecznych, głównie na obszarze Europy Zachodniej, Środkowej i Południowej. Tereny te były wówczas licznie zamieszkiwane przez plemiona słowiańskie, które stosowały ten gatunek w przeróżnych obrzędach oraz w medycynie ludowej.

Czaraunik, zazułyni słozy, wieczornik

Nazwy nadane tej efektownej roślinie przez Słowian zachodnich (tj. zamieszkujących na ziemiach obecnie należących

terytorialnie do Polski, Czech i Słowacji) były ściśle związane z przyjemnym zapachem, jaki wytwarzają kwiaty, który najintensywniej wyczuwalny o zmierzchu, spowodował, że przez długi czas storczyk ten w Polsce potocznie funkcjonował pod dwiema nazwami – „fiołek nocny” (Gerald-Wyżycki 1845) lub „wieczornik” (Šomšák 1990). Ostatecznie jednak ugruntowała się na stałe nazwa „podkolan biały”, która zresztą funkcjonuje po dziś dzień. Jej etymologia bezpośrednio odwołuje się do wysokości, jaką osiąga ten storczyk, dorasta on bowiem maksymalnie do 50(70) cm, zwykle nie przewyższając wysokości kolan. Niektórzy badacze odwołują się również do jego podobieństwa do białych podkolanówek, choć kwestia ta jest kontrowersyjna (Šomšák 1990). U Słowian wschodnich (reprezentowanych przez Białorusinów, Rosjan, Ukraińców i Rusinów) podkolan biały nazywany był różnie, w zależności od regionu geograficznego i przede wszystkim tradycji ludowej, najczęściej funkcjonował pod takimi nazwami jak: *czaraunik* (Szcześniak 2008), *lubka biała*, *kruczki*, *d'voika*, *kukuškiny słozy* czy *zazułyni słozy* (Makowiecki 1936).

Biologia i ekologia gatunku

Podkolan biały (*Platanthera bifolia*) wraz z podkolanem zielonawym (*Platanthera chlorantha*) są jedynymi polskimi przedstawicielami rodzaju *Platanthera*,

należącego do rodziny storczykowatych (Orchidaceae). Obie rośliny są geofitami, pojawiającymi się wczesną wiosną i kwitnącymi na przełomie maja i czerwca. Podkolan biały jest gatunkiem europejsko-zachodnioazjatyckim. Występuje na obszarze całego kraju. Swoje populacje tworzy na niżu, w górach po piętro kosodrzewiny, a nawet, choć niezwykle rzadko, w piętrze halnym (Bernacki 1999). Szczególnie chętnie rośnie na łąkach (*Arrhenatheretalia*, *Molinietalia*, *Nardetalia*), w różnego rodzaju zaroślach (Bernacki 1999), w widnych mieszanych lasach liściastych, w buczynach storczykowych, a także w iglastych borach z dużym udziałem borówek (*Carpinion*, *Fagion*, *Quercion petraeae-pubescentis*, *Vaccinio-Piceetalia*) (Bernacki 1999; Baumann i in. 2010). Gatunek ten występuje przeważnie na glebach świeżych, zasobnych w węglan wapnia (Szlachetko 2009; Baumann i in. 2010).

Podkolan biały jest rośliną wieloletnią, której organy podziemne stanowią dwie owalne, wydłużone, na szczycie zaostrome bulwy (Bernacki 1999). Ich głównym zadaniem jest zapewnienie przetrwania pod ziemią okresu niekorzystnych warunków wegetacyjnych, jakim jest zima. Bulwy osiągają rozmiary od 6 do 8 cm długości i 1-1,5 cm średnicy. Wyrastające z nich korzenie przybyszowe mają długość maksymalnie kilkunastu centymetrów

Fot. 1. Podkolan biały (*Platanthera bifolia*) w siedlisku naturalnym, fot. Zbigniew Łobas

(Szlachetko 2009). Wraz z początkiem sezonu wegetacyjnego (przełom kwietnia i maja) bulwy wytwarzają jeden mocny, obły, o wyraźnie wystającej nerwacji, zielony pęd, który maksymalnie dorasta do 70 cm. U jego podstawy najczęściej wyrastają dwa naprzeciwległe, odwrotnie lancetowate lub odwrotnie jajowate liście. Są one soczysto-zielone, często połyskliwe oraz tępo zakończone, a ich długość waha się w przedziale od 7 do 25 cm, szerokość zaś od 2 do 6 cm. Dodatkowo, zwykle ponad nimi, pojawia się kilka dużo mniejszych lancetowatych, ostro zakończonych listków przysadkowych o długości 12-25 mm (Szlachetko, Skakuj 1996). Ich liczba, w zależności od osobnika, waha się i wynosi od 2 do nawet 6 (Baumann i in. 2010). Zwieńczeniem pędu jest kwiatostan stanowiący 1/3 jego długości. U podkolan białego osiąga on od 7 do 25 cm wysokości (Szlachetko 2009) i jest zbudowany z odstawających od łodygi 10-50 białych kwiatów (Baumann i in. 2010), zwykle luźno ułożonych w grono. *Platanthera bifolia*

tworzy średniej wielkości, otwarte kwiaty, których plan budowy niczym nie odbiega od typowego dla rodziny storczykowatych. Kwiaty wytwarzają tępą, języczkową i zwykle mięsistą warżkę (Szlachetko, Skakuj 1996), lekko wygiętą do tyłu (Baumann i in. 2010), której długość mieści się w przedziale od 5-16 mm, a szerokość 1,5-3 mm. Warżka, poza fragmentem szczytowym wybarwionym na żółto lub zielono-biało, zwykle jest w całości biała. Pozostałe dwa boczne listki okółka wewnętrznego są równowąskie, rzadziej wąskolancetowate, ostro lub tępo zakończone o długości maksymalnie 5-8 mm i szerokości ok. 2-2,5 mm. Odmienne niż w przypadku

nie jest w całości zielonawe lub żółtawe. Natomiast w okółku zewnętrznym, górny listek, o długości 5-10 mm i szerokości od 3 do 5 mm, ma kształt lancetowatojajowaty i jest charakterystycznie „tępo” zakończony. Jego barwa jest zmienna, od koloru jednolicie białego, żółtawego po zielono-białe. Boczne zewnętrzne listki okwiatu, o długości od 8-12 mm i szerokości od 3-4 mm są szeroko- lub jajowatolancetowate, asymetryczne i zazwyczaj ostre. Nie różnią się barwą od listka górnego. Ponadto, środkowy listek okółka zewnętrznego wraz z dwoma bocznymi listkami okółka wewnętrznego są specyficznie stulone tworząc tzw. hełm, którego główną funkcją jest ochrona prętosłupa.

Podkolan biały, razem z pozostałymi gatunkami rodzaju *Platanthera*, posiada prostą (lub lekko łukowatą), skręconą, siedzącą załącznię, o barwie zielonej lub zielonożółtej, której długość mieści się w przedziale 13-20 mm (Szlachetko 2009).

Typowa dla rodzaju *Platanthera* ostroga, tworzona przez nasadową część warżki

(Oszkinis 1991), u podkolan białego osiąga maksymalnie 4 cm. Jest zwykle nitkowata, ostra, łukowato lub esowato wygięta oraz wypełniona nektarem. Niezmiernie rzadko spotyka się kwiaty, których ostroga jest krótka, prosta lub skierowana ku górze. Charakterystyczną cechą ostrogi jest jej niejednolita barwa, biała u nasady, ku szczytowi przechodząca w zieloną lub żółtą. W centralnej części kwiatów umiejscowiony jest prętosłup (Szlachetko, Skakuj 1996), powstały w wyniku zrośnięcia nitki pręcika z szyjką słupka (Oszkinis 1991). Kształt i budowa tej struktury, obok ostrogi, służy m.in. jako cecha diagnostyczna w tworzeniu klasyfikacji storczyków. Jest on zwykle zielonawo-biały, a jego długość wynosi od 2-4 mm. Posiada szczytowo położone znamię, które morfologicznie składa się z trzech części (łatek); środkowej i dwóch bocznych. Środkowa łątka - dzióbek - pełni niezwykle ważną funkcję, gdyż uniemożliwia samozapylenie kwiatu poprzez rozdzielenie pyłkowni. U podkolan białego leżą one równolegle, blisko siebie. Takie położenie jest konsekwencją obecności, charakterystycznego dla tego gatunku, wąskiego łącznika pręcika. Żółte pyłkowni przytwierdzone są do bocznych łatek przy pomocy wyrastających z nich bardzo krótkich trzoneczków. Trzoneczki są zakończone lepikami, okrągłokształtnymi tarczkami nasadowymi, które odgrywają kluczową rolę w procesie zapylenia (Szlachetko, Skakuj 1996).

Biologia zapylania

Kwiaty podkolanów szczególnie intensywnie pachną po południu i wieczorem, co związane jest bezpośrednio z aktywnością ich zapylaczy, głównie motyli nocnych z rodziny zawisakowatych (*Sphingidae*). Ćmy są wabione przyjemnym zapachem estrów aromatycznych, emitowanym przez kwiaty. Owady te żywią się nektarem wydzielanym przez ostrogę, stąd też jej długość jest zwykle skorelowana z długością ssawki u tych motyli. W zależności od regionu geograficznego, podkolan biały kwitnie od maja do czerwca. Zapylone kwiaty na przełomie lipca i sierpnia zawiązują owoce w postaci cylindrycznych, 15-20 mm długości tore-

bek, które wypełnione są licznymi niedużej wielkości nasionami. Swój sezon wegetacyjny storczyk ten kończy najczęściej we wrześniu. W Polsce i krajach sąsiadujących podlega ochronie ścisłej (Szlachetko, Skakuj 1996).

Słowiańskie obrzędy związane z podkolanem białym

Storczykowate przez tysiące lat swoją odmiennością oraz tajemniczością, wynikającą z wyjątkowej i niezrozumiałej biologii, budziły w ludziach emocje. Wiele społeczeństw uznawało je za rośliny magiczne, co powodowało, że często przypisywano im nadprzyrodzone moce. Znane są dane, według których już we wczesnym średniowieczu wyciąg bądź napar sporządzany z różnych części podkolanów był skutecznym panaceum na wszelkie nieszczęścia. Białorusini i Rosjanie z bulw podkolana białego przyrządzali napój, który pijącej go osobie miał dać bądź przywrócić utraconą miłość. Napój ten był też stosowany w magicznej praktyce znachorskiej. To między innymi dlatego storczyk ten otrzymał nazwę ludową - „miłosny korzeń” (Szcześniak 2008). Już Awicenna (980-1037 n.e.) pisał o tym, jak ludzie uzależniali swój wpływ na płeć oczekiwanego potomstwa od ilości zjedzonego korzenia, najprawdopodobniej też i tego gatunku. Wierzono, że zjedzenie większej części korzenia przez mężczyznę zagwarantuje jego rodzinie potomków płci męskiej, z kolei, gdy kobieta zjadłaby część mniejszą to mogłaby ona oczekiwać, że jej rodzina zyska same dziewczęta. Inny ciekawy zwyczaj Słowian wschodnich, związany z podkolanem białym, profesor Krystyna Szcześniak w swojej książce opisuje tak: „W Zielone Świątki Słowianie wschodni zwracali się ku tej roślinie, mając na myśli wieszczą kukułkę w obrzędzie *кумления*, specyficznej inicjacji młodych dziewcząt. Nieco później obrzęd ten przekształcił się w swoisty sposób powstawania więzów siostrzanych (*ноцетрпимство*). W obrzędzie mógł pojawić się chrzest kukułki lub jej pogrzeb, choć niekoniecznie. Dziewczęta trzykrotnie całowały się przez wianki (zrobione z witek brzoźowych) i kwiaty rozwieszane na drzewie, a potem wymieniały

się ze swymi przyjaciółkami chusteczkami, kolczykami, koralami lub krzyżykami, stając się tym samym przyjaciółkami bądź na ściśle określony czas, bądź na zawsze. Na ucztę po obrzędzie wpraszali się też chłopcy, a dziewczęta, wybierając jednego z nich, mogły się bawić na oczach wszystkich obecnych” (Szcześniak 2008).

Podkolan biał w medycynie ludowej Słowian

Według profesor Haliny Chodurskiej, Słowianie szczególną wagę przywiązywali do korzeni storczyków, ponieważ „uchodziły za środek wzmacniający nadwątłony organizm, afrodyzjak i lubczyk. Wierzono również, że mają one właściwości ochronne, a noszenie ich przy sobie zabezpiecza ludzi od czarów i trucizny. Preparaty z bulw zalecano jako antidotum na wszelkie substancje toksyczne. Wschodniosłowiańskie zielniki magiczne wzbogacają czasami ten rejestr o możliwość wykrycia złodzieja i zapewnienie sobie sukcesu na polowaniu, ale zarazem przestrzegają przed groźnymi konsekwencjami niewłaściwego użytkowania bulw rośliny. Nieostrożne stosowanie ziela może mianowicie spowodować całkowite pomieszanie zmysłów” (Chodurska 2003).

Bulwy podkolana białego miały szerokie zastosowanie w medycynie ludowej Słowian wschodnich. Stosowane były pod kilkoma postaciami - świeże, suszone, sproszkowane, w postaci odwaru, naparu bądź maści. W zależności od sposobu ich przyrządzenia miały leczyć różne schorzenia.

Odwar przygotowany z wcześniej pociętej i wysuszonej bulwy miał leczyć bóle zębów, przeziębienie z dreszczami, choroby kobiece, zranienia (w tym ropne wrzody), ukąszenia jadowitych zwierząt, choroby przewodu pokarmowego, biegunki, zapalenie pęcherza moczowego czy nerwicowe objawy niemocy płciowej. Napar natomiast, miał pomagać przy takich dolegliwościach jak chroniczne dolegliwości przewodu pokarmowego, choroba wrzodowa żołądka oraz jelita grubego. W schorzeniach tych zalecało się by napar przyjmować trzy razy dziennie w ilości jednej czwartej szklanki. Przy biegunkach różnego pochodzenia, niezycie (katarze)

żołądka, starym osłabieniu, krwotokach i wywołanej przez nie anemii, doskonale sprawdzał się proszek z wcześniej wysuszonych bulw. Sproszkowane bulwy stosowano także jako lekarstwo osłaniające przy zatruciach pokarmowych. Maść z bulw podkolana Słowianie wykorzystywali przy owrzodzeniach, a na bolące zęby robiono okłady ze świeżo wykopanych bulw, które działały osłaniająco, antyzapalnie i, jak wierzono, usmierały ból.

ZBIGNIEW ŁOBAS

DR HAB. ANNA JAKUBSKA-BUSSE

Literatura

- Bernacki L. 1999. Storczyki zachodniej części polskich Beskidów. Colgraf-Press, Poznań, 119 ss.
- Baumann H., Künkele S., Lorenz R. 2010. Storczyki Europy i terenów sąsiednich. Multico Oficyna Wydawnicza, Warszawa, 327 ss.
- Chodurska H. 2003. Ze studiów nad fitonimami rękopiśmiennych zielników wschodniosłowiańskich XVII – XVIII wieku. Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków, 399 ss.
- Gerald-Wyzycki J. 1845. Zielnik ekonomiczno-techniczny. Druk Józef Zawadzki, Wilno, 533 ss.
- Makowiecki S. 1936. Słownik botaniczny łańcisko- małoruski. Polska Akademia Umiejętności, Kraków, 408ss.
- Oszkinis K. 1991. Storczyki. Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa, 332ss.
- Šomšák L. (red.) 1990. Świat roślin skał i minerałów. Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa. 401 ss.
- Szcześniak K. 2008. Świat roślin światem ludzi na pograniczu wschodniej i zachodniej słowiańszczyzny. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, 410 ss.
- Szlachetko D. L. 2009. Flora Polski. Storczyki. Multico Oficyna Wydawnicza, Warszawa, 168ss.
- Szlachetko D. L., Skakuj M. 1996. Storczyki Polski. Wydawnictwo Sorus, Poznań, 248ss.